

TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ VE ALEVİLİĞİN TÜRKLER ARASINDA YAYILMASI

Metin BOZKUŞ*

Giriş:

Türklerin, İslâmiyetten önceki dini inançlarının tesbit edilmesi, İslâmlaşma sürecinde yaşanan dînî ve sosyal mücadelelerin anlaşılmasına ve bu inançlarla İslâm inançları özellikle de Şî - Batınî inançlar arasındaki benzerliklerin Türklerin İslâm'ı kabul edişlerinde etkili olup olmadığını bilmemiz açısından çok önemlidir. Bu konunun daha iyi anlaşılması için Türklerin eski inançlarına kısaca temas edeceğiz. Bununla beraber araştırmamızda özellikle Türkler arasında sırf siyasî maksatlara yönelik olarak yürütülen Şî-Alevî yayılmacılığını incelemeye çalışacağımızı, normal yollardan Türklerin İslâmlaşmasına katkıda bulunan diğer faaliyetlerin araştırmamızın kapsamı dışında bulunduğunu ve araştırmamızda sıkça kullandığımız Alevî kavramını da sadece Ali evladlarının siyasî haklarını savunanlar anlamında kullandığımızı ifade etmeyi gerekli görüyoruz.

1-Türklerin İslâmiyet'ten önceki Dini İnançları ve Bu İnançların İslâmlaşma Sürecindeki Etkileri:

Türklerin İslâm öncesi dînî inanç sistemlerinde bir bütünlük olduğu söylenemez. Dini inançlar açısından bakıldığında, bütün bir Orta Asya'da inanç bazında tam bir çeşitlilik ortamı yaşanmaktaydı. Türklerin yaşadığı bölgelerin refah seviyesinin yüksek olması, başka milletlerin buralara akınlar yapmasına sebep olmuş ve dolayısıyla Budizm, Zerdüştlük, Mani ve Hıristiyanlık gibi dinler, Türkler arasında bir tepki görmeden rahatlıkla yayılmış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹ Çünkü Türklerin o dönemde inanç sistemlerinde organik bir bütünlük görülüyordu. Türkler, İslâm'dan önce, bütün dinlere karşı taassup ve dar görüşlülükten uzak bir şekilde son derece tolerans ve müsamaha ile yaklaşmışlardır.²

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırma Görevlisi

¹ Zekeriyâ Kitapçı, **Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler**, Konya, 1988. s. 56-68.

² Bu konuda örnekler için bkz. **İbni Fazlan Seyahatnamesi**, Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 1975.

³ Hilmi Ziya Ülken, **Anadolu örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri**, AÜİF. Dergisi, XXVII s.5.

Başlangıçta Şamanizm Türklerin İslâm öncesi mensup oldukları bir din sistemi olarak anlaşılmış, ancak sonradan yapılan araştırmalarla Şamanizm'in, sırf Türklere has olmayan, bilakis bütün Asya'da yaygın olan bir sihir sistemi olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.³ Ayrıca Şamanizm'in Türklere Moğollardan geçtiği, Moğol istilası öncesi Türk tarihinde Şamanizm'e ait hiç bir kayda rastlanmadığı görülmüştür.⁴ Orta Asya topluluklarında sihrî-dînî hayat daha çok "Şaman" kavramı etrafında yoğunlaşmıştır. Ancak burada bütün dînî faaliyetlerin icracısının Şamanlar olduğu anlaşılmalıdır. Çünkü Şamanlık sadece vecd ve istiğrak tekniği olarak tarif edilmiştir.⁵ Ayrıca bir inancın Şamanlık karakteri taşıması için, o inançta gayesi tanrılarla bağlantı kurmak olan rûhi mirac'ın temel prensip teşkil etmesi ve Şamanlığa mahsus vecd'in tatbik yeri bulması gerektiği ifade edilmektedir.⁶

Görüldüğü gibi eski Türk dini inançlarından sayılan Şamanlık bir din olmaktan çok temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek olan ve gelecekte haber vermek düşüncesi bulunan bir sihir sistemidir. Şamanlık Yer-Su inancının bir uzantısıdır. Esasen Şamanlık girdiği bölge halkının maneviyatına, ruh dünyasına bürünme kabiliyetinde bir inanç sistemidir.⁷

Türklerin İslâm öncesi dini inanç sistemlerinde genel olarak Gök-Tanrı inancı hakimdir. Gök-Tanrı, Bozkır kavimlerinin inancında tek yaratıcı olarak kabul edilmiş ve sistemin merkezinde yer almıştır. Gök-Tanrı'nın bütün kutsal varlıkların başında sayıldığına ve hepsine üstün geldiğine, yetkin bir iktidar sahibi olduğuna ve semavî bir mahiyeti haiz bulunduğuna inanılmıştır. Özellikle Eski Gök-Türk inançlarında, Gök-Tanrının tek yaratıcı varlık olduğu, ateş ve su gibi bazı şeylere kutsallık verilmekle beraber, sadece yer ile gök'ün yaratıcısı olan Tanrı'ya inanıldığı varsayılmıştır.⁸

Kısaca İslâmiyet'ten önce Türkler arasında tam bir din birliği ve hakimiyeti sağlanamamış , ancak toplumsal yaşantılarında dînî taassub ve

⁴ Fuad Köprülü, **İslâm Sufi Tarikatlarına Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri**, Çev. Yaşar Altan, AÜİF Dergisi, XXVIII, s. 141-153.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Eski Türk Dini**, Ankara, 1980, s.24. Mehmet Aydın, **Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi**, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara, 1994, II, s.492-493.

⁶ Kafesoğlu, **a.g.e** s. 29., Cevat Hey'et, **Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, Ankara. 1996. s. 58-60.

⁷ Enver Behnan Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatler Tarihi**, İstanbul, 1964, s. 51-5_

⁸ Kafesoğlu, **a.g.e** 54-56., 63-64.

aşırıktan kaynaklanan -İran ve Bizans'ta yaşandığı gibi- din ve mezhep kavgalarına da rastlanmamıştır.

Türkler İslâm öncesinde pek çok dini benimsemiş olmakla beraber, inanç dünyalarında tarihleri boyunca en önemli yeri İslâmiyet teşkil etmiştir. Çünkü Türklerin yaşayışlarında olduğu gibi karakterlerinde ve zihinlerinde bugünkü ifadesiyle hep hürriyetçi ve demokratik fikirlerin hakim olduğu söylenebilir. Bundan dolayı Türklerin Emeviler döneminde, aslında karakterlerine ve düşünce sistemlerine uygun olan İslâmiyet'e karşı direnmelerinin sebeplerini Emeviler'in uyguladıkları yanlış politikalarda aramak gerekmektedir.⁹

Abbasiler döneminde Türklerin kısa bir zamanda ve kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmelerinde ise Abbasilerin uyguladıkları olumlu politikalarla birlikte Türklerin eski dini (Gök-Tanrı) inancının tesiri olmuştur. Çünkü İslâm öncesi Türk inanç sisteminin kendi içerisinde bir gelişim çizgisi izlediği ve nihayet kadir bir yüce yaratıcı, Gök-Tengri (Tanrı) inancına ulaştığı genel bir kanaat olarak benimsenmektedir.¹⁰

Türkler, İslâm öncesinde hayat şartları gereği şehircilikten uzak, çadırdan yaşamaya alışkın, basit bir hayat sürdürmüşlerdir. Bu nedenle din ve mezhep konularına pek ilgi duymamış, pek çok dini, hatta başlangıçta İslâmiyet'i benimsedikleri halde, yine de kendi millî geleneklerine bağlı kalmışlar, yaşantılarında bir değişikliğe gitmemişlerdir. Bu arada eski Şamanî inançlara benzeyen inançlara da sıcak bakmışlardır. Bu bağlamda, Türklere İslâmiyet'i seçtikten sonra en uygun gelen inançlardan birisi de keramet sahibi, her derde deva bulan ve gaibten haber veren Kam'ların yerine Müslüman Şeyhlerin ve Evliyanın geçmesi olmuştur. Bunlar göçebe Türklere İslâmiyet'i geniş, yumuşak bir ruh ve mana ile anlatmışlar ve Türklerin İslâmlaşmasında önemli katkılar sağlamışlardır.¹¹ Yine bu anlamda Hıristiyanlığın telkin ettiği, Allah'ın insana benzemesi, insanda cisimleşmesi ve İsa'ya hulûlü gibi ilkel zihinlere uygun gelen ve Şîf-Batinîlerce de benimsenen inançlar ve eski Türk inançları içinde değerlendirilen Gök-Tanrı inancı ile Hz. Ali'nin gökteki yeri arasında bir takım inanç benzerlikleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Başlangıçta sırf siyasî maksatlar için faaliyet yürüten Şîf-Batiniler, Türkmenleri kendi sarflarına çekebilmek için onlara yalancı cennetler vaad etmişler, bunun yanında sünnî alimlerin de dinin

⁹ İsa Doğan, **Anadolu'da Aleviliğin Doğuşu ve Samsun Aleviliği**, Samsun, 1990.s.15-16.

¹⁰ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, 1988, s. 60.

¹¹ Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul, 1993, s. 10-11.

ceza ve sorumluluklarını ön plana çıkarmaları Batınilerin işine yaramış ve Batınî inançlar Türkmenler arasında rağbet görmüştür. Çünkü Batınîler bütün dînî yükümlülükleri hiç bir engel tanımadan reddetmişlerdir. Böylece Batınîler eliyle farklı milletlerin eski inanç bakiyelerinden gelen hayal mahsülü pek çok hurafe, İslâm inançları içerisine girmeyi başarmıştır.¹² Türkler arasında Şîî-Alevî inançlar daha çok Batınîler ve İbahîler eliyle yayılmıştır.¹³

Netice olarak; başlangıçta bir kısım Türkler arasında İslâmiyet'in Mani, Budizm ve Şamanizm gibi dinlere en çok benzeyen Şîî-Batini kanallardan yayılmış olması mümkündür.¹⁴

2- Emeviler dönemi:

Türklerin İslâm dinini kabul etmeleri, Türk ve Dünya tarihinin önemli olaylarından biridir. Çünkü Türkler, İslâm ülkeleri içerisinde kısa zamanda devletlerini kurmuş, İslâm dininin en kuvvetli savunucuları ve İslâm medeniyetinin en büyük temsilcileri olmuşlardır.

Türkler, önce tek tek, sonra gruplar ve kitleler halinde İslâm dinine girmişlerdir. Müslüman olan Türkler, kendilerini İslâm devletinin hizmetinde bulmuşlar ve bunu takiben hızlı bir İslâmlaşma sürecine girmişlerdir.

Hz. Ömer'in hilafeti yıllarında başarılı komutanların sevk ve idaresindeki İslâm orduları, Suriye ve Bizans'a karşı tam bir başarı elde ettikten sonra İran'a yönelmişlerdir. Meşhur Kadisiye (M. 637) savaşında bozguna uğrayan Sasaniler, bundan sonra meydana gelen savaşlarda da İslâm orduları karşısında başarısız kalmışlardır. Böylece İslâm devletinin doğudaki sınırı Ceyhun nehrine kadar uzanmıştır.¹⁵

Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen fetihlerle Türklerin Müslüman Araplarla ilk temasları başlamıştır. Her ne kadar Hz. Ömer Müslüman askerlerin Ceyhun nehrini geçmelerini yasaklamışsa da, sonradan bu yasağa uyulmamış ve

¹² Tahir Harimi Balcıoğlu, **Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları**, Ankara, 1939, s. 67-68.

¹³ Örnek olarak, Emeviler döneminde Ammar Bin Yezid H. 118 yılında Horasana gelir. İnsanları Abbasiler adına davette bulunur. Sonrada bu davetinden vazgeçerek insanları cinsel serbestliğe teşvik eder. Ardından Namaz, Oruç ve Hac gibi ibadetleri te'vil etmeye başlar. Orucu imamın adını anma, Namazı imam için dua etme, Haccı da imama yönelme olarak te'vil eder. (İbnü'l-Esir, **el -Kamil**, V.,s. 186-187)

¹⁴ Z.Velidi Togan, **Umûmi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, 1981, I. s.78.

¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, 1980, s. 6 vd. ; İbnül Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, Beyrut, 1982. II. s. 542. ; Taberi, **Tarihü'r-Rusul Ve'l-Mulûk**, Tahkik, Muhammed Ebu Fadl İbrahim, Kahire, 1993. IV. s. 72-77.

Arap İslâm orduları aşağı Türkistan'a doğru fetih akınlarını sürdürmüşlerdir.¹⁶ Önceleri bu akınlar fetih hareketinden çok taciz etmeler ve baskınlar yapma tarzında, yağma ve ganimet hareketleri olarak sürdürülmüştür. Kuteybe b. Müslim (ö.M.715)'in Horasan'a vali olarak atanmasıyla birlikte, fetih hareketleri hızlanmış, Baykent, Buhara ve Semerkant gibi önemli ticaret merkezleri fethedilmiştir.¹⁷ Ne yazık ki; Kuteybe, askerî sahada gösterdiği başarıyı İslâm dininin yayılmasında gösterememiş, fethettiği yerlerde yağma ve katliamlarda bulunmuştur.¹⁸

Türkler İslâmiyet'i tanımadan önce Budizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi bazı dinleri kabul etmişlerdir.¹⁹ Biz burada Türklerin İslâmiyet'ten önceki dini tarihleri üzerinde duracak değiliz, ancak, Türklerin Araplarla çok erken başlayan doğrudan ilişkilerine rağmen, toplu olarak İslâmiyet'i kabul etmeleri ve devlet kuracak çokluğa ulaşabilmeleri, üç asırlık bir zamanı gerekli kılmıştır. İslâm öncesinde pek çok dinin Türkler arasında benimsenip, kendisine taraftar bulması, Türklerin her türlü inanca açık olduklarını göstermektedir. Burada aklımıza, Türklerin Müslümanlarla ilk ilişkilerinden itibaren, Türkler arasında, karakterlerine uygun olan İslâmiyet'in yayılmasının neden çabuk olmadığı sorusu gelmektedir. Şüphesiz bunda Emevi idarecilerinin yanlış politikaları, etkili olmuş ve bu politikalar, Türklerin Araplara karşı kin ve nefret duygularını artırmış ve İslâmiyet'i kabul etmelerine de mani olmuştur.²⁰

Ayrıca Emeviler döneminde fethedilen bölgelerde İslâmiyet'i kabul eden, ancak, Arap olmayan müslümanlar "Mevalî" sayılmış ve Mevalî, idarî, siyasî, iktisadî ve sosyal bakımlardan yönetim nazarında ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Bunlar Müslüman olmalarına karşın, her türlü vergiyle mükellef tutulmuş ve fetihlere piyade olarak katılmalarına rağmen, Arap süvarilerden daha az aylık ve daha az hisse almışlardır.²¹ Bu durum onları bir nevi Arapların hamisi olan Emevi devletine karşı kin beslemeye götürmüştür. Özellikle Emevilere karşı isyan faaliyetlerini yürüten Abbasi ailesi, Mevalî'nin nüfus olarak hakimiyetinden dolayı faaliyetlerini Horasan'da yoğunlaştırmış , isyanı yöneten Ebû Müslim'in

¹⁶ Kitapçı, **a.g.e**, s. 78-79.; Welhausen, J., **Arap Devleti ve Sukutu**, Çev. Fikret Işıltan, İstanbul ,1960. s. 89.

¹⁷ Taberi, **Tarih**, VI. s. 439-445.

¹⁸ Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s.10-11.

¹⁹ Kitapçı, **a.g.e**, s. 56-71.

²⁰ İbnül-Esir, **el-Kamil**, III, s. 29.

²¹ **Doğuştan günümüze Büyük İslâm Tarihi**, Heyet, İstanbul ,1986,III,s.336.; A. Aziz Duri, **İlk Dönem İslâm Tarihi**, Çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, s. 116.

nezaretinde Mevali'den oluşan daî ve nakîbler eliyle gizlice teşkilatlanıp isyan hazırlıklarına başlamışlardır.²²

Esasen Emevi yönetiminin İslâm'ın yayılmasından çok, Arap saltanatına önem vermesi ve Türklere karşı tam bir istila hareketine girişmiş olması, Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasını geciktirmiştir. Bu dönemde İslâm devletinin çeşitli kademelerinde çalışan Türklerin sayıları son derece azdır ve bunlar da çoğunlukla askeri maksatlarla istihdam edilmişlerdir. Yine Emeviler döneminde büyük fetihler yapılmasına ve farklı milletlere mensup insanların devlet hizmetine girmesine rağmen, devlet kademelerinde fazla nüfüz sahibi oldukları görülmemiştir.

Aslında Emeviler, ömer b. Abdülaziz dönemi istisna edilecek olursa, yönetimlerinde kötü bir uygulama sergilemişlerdir. İslâm'ın yönetim için şart koştuğu insanî değerler, hak, adalet ve eşitlik gibi yüce kavramlar, Hz. Peygamber ve sahabe döneminin sayfalarını süsleyen tatlı ve özlenen hatıralara dönüşmüştür.

Emevilerin yönetimdeki yanlış politikaları yüzünden İslâm dini ilmî gayelere dayalı olarak değil de, siyasî maksatlara yönelik olarak yayılmış ve bu yüzden Emeviler döneminde İslâmiyet'in inanç esaslarını sağlıklı bir şekilde temel kaynaktan alma imkanına sahip olamayan Türkler, başlangıçta gerçek İslâm'la değil de Alevî propagandacıların dînî olmaktan çok siyasî gayelerine hizmet eden bir din anlayışı ile karşı karşıya gelmişlerdir.²³

Sonuç olarak; Emeviler döneminde Türklerin yaşadığı bölgelere yapılan fetih hareketleri, tam anlamıyla bir gönül fethi sağlayamamıştır. Bundan dolayı da Emevi idarecileri Türklerin yerli örf ve adetlerine saygı duymak ve uygulamalarında kolaylık göstermek zorunda kalmışlardır. Ayrıca bu dönemde Türkistan'a giden farklı grupların propagandacıları da bölgenin millî adetleri üzerine eğilmek zorunda kalmışlar ve eski Şamanî inançlarla birlikte İslâm inançlarını yanlış yorumlamaları sonucu yeni bir takım dinin özünde olmayan batıl inançlar icad etmişlerdir.

Emeviler zamanında Türklerin İslâmiyet'le tanışmalarını ve Emevilerin genel politikalarını aktardıktan sonra, Türkler arasında faaliyet yürüten Şîî-Alevî taraftarların kendilerine taraftar bulmak için giriştikleri faaliyetlerini ve bu faaliyetler karşısında Türklerin durumunu aktarmaya çalışacağız.

²² Welhausen, J., **a.g.e.**, s. 234-236.; Duri, **a.g.e.**, s. 119, 127.

²³ Doğan, **a.g.e.**, s. 18.; M.G.S. Hodgson, **İslâm'ın Serüveni**, Çev. Heyet, İstanbul, 1995, I/ 225-26.; Duri, **a.g.e.**, s. 120-22.

İslâm tarihinde, Haşimilerle Emeviler arasında süregelen ve temeli cahiliyye dönemine kadar uzanan rekabet ve düşmanlıkların, İslâmiyet'in doğuşu ve yayılışı sürecinde de devam ettiğini, İslâmiyet'in yayıldığı her bölgeye bu ayrılık ve rekabetin taşındığını görmekteyiz. Daha Emevilerin ilk yıllarında Türkistan'a yapılan fetih akınları ile birlikte, gönüllerinde, Sıffin, Cemel ve Kerbela olaylarının tükenmez acılarını duyan ve Emevilere karşı kin ve nefret duyguları besleyen binlerce insan da bu akınlarla birlikte Türkistan'a götürülmüşlerdir. Ayrıca yapılan akınlarda başarılı olamayan Emevi yönetimi, bu defa Türkistan bölgelerine kolonizatör Araplar getirtmiş ve yaklaşık elli bin Arap süvari Toharistan ve Kuhistan bölgelerine yerleştirilmişlerdir.²⁴ Yine aynı dönemde Ali evladlarına ve taraftarlarına karşı yürütülen baskı ve takipler sonucu uzak bölgelere kaçmaya mecbur kalan Şîf-Alevîler, Irak bölgesiyle Türkistan ve İran yaylalarına dağılmışlardır. Taberistan, Azerbaycan ve Hazar denizi kıyılarında Alevî-Şîf taraftarların sayısı gittikçe artmıştır. H. 98 yılından, Abbasi halifesi Mansur zamanına kadar kırk yıl, Türkistan ve Cürcan'da aralıksız Alevîlik propagandaları yapılmıştır.²⁵

Türkler, Emevi İslâm orduları ile karşılaşmadan önce, Müslüman tüccarlar ve Alevî daîler vasıtasıyla Şîf-Alevî inançları kısmen tanımışlardı.

Türkler arasında dînî ve mezhebî faaliyet yürüten Alevî daîler, Türklerin Emevi zulmü karşısında duydukları kin ve nefret hislerini kullanmışlar ve Türkleri Emevi iktidarına karşı müteyakkiz bir hale getirmişlerdir.²⁶ Ancak yaşadıkları hayat şartları gereği, İslâm'ın inanç ve ibadet esaslarını temel kaynaklardan öğrenemeyen ve bu konularda detaylı bilgiye sahip olamayan Türkler, din adına kendilerine ulu-orta ne telkin edilmişse, onları gerçek kabul etmişler ve bu arada önceden sahip oldukları eski inançlarını da bu yeni dinin inançları ile kaynaştırmışlardır.

Yine Emevi hakimiyeti altında yaşayan ve kendi millî benliklerini koruyamayan toplulukların, Emevilere karşı duydukları memnuniyetsizlik de Şîf-Alevî daîlerin faaliyetlerine yardımcı olmuştur. Emevi valilerinin baskılarına dayanamayıp isyan eden Türkler, bu defa Şîf-Batinî görüşlerin tesirinde kalmışlardır.²⁷

²⁴ Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 119.; Duri, **a.g.e.**, s. 138.

²⁵ Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 50-51.

²⁶ Doğan, **a. g. e.**, s. 17.; E. Ruhi Fığlalı, **Türkiye'de Alevilik Bektaşilik**, İstanbul, 1994, s. 76.

²⁷ Balcıoğlu, **a.g.e.**, s. 124.; Fığlalı, **a.g.e.**, s. 77._

Türkler, Emevi yönetiminin yanlış politikaları sonunda ortaya çıkan isyan hareketlerinin başında bulunmuş, hak ve adalet adına Ehl-i Beyt için mücadele vermiş ve neticede Abbasilerin hilafeti elde etmelerini sağlamışlardır.

Görüldüğü gibi İslâm'ın ilk yıllarından itibaren meydana gelen ve temelinde bütünüyle iktidar mücadelesi yatan, Kerbela ve benzeri trajik olaylar, Türklerin İslâmiyetle tanışmalarında ve hayatlarının devamında canlılığını sürekli korumuştur.

3- Abbasiler Dönemi:

İslâm devleti, Emeviler zamanında birçok kavmi içinde barındıran bir imparatorluk olmasına rağmen, devlet yönetimi temelde koyu bir Arap milliyetçiliği esasına dayanmış ve birbirine kan bağı ile bağlı sosyal bir sınıf teşkil eden Emevi taraftarı Arapların hakimiyeti altında varlığını sürdürmüştür. Arap olmayan diğer müslüman topluluklar içtimaî ve iktisadî bakımdan ezilmiş ve yönetim tarafından köle muamelesi görmüştür.²⁸ Bu nedenlerden dolayı, imparatorluk sınırları içerisinde yönetime karşı kin besleyen, gayrimemnun bir kitle oluşmuştur. Bu kitlenin yönetim aleyhine giriştiği faaliyetler kısa zamanda etkisini göstermiş ve Ebû Müslim Horasani'nin başlattığı isyan faaliyetleri sonunda, Emevi yönetimi doğuda, hem dînî ve hem de sosyal ve siyasal otoritesini kaybetmiştir.²⁹

Emevilerin Hz. Ali evladına reva gördükleri zulümler sürüp giderken, toplumda onlara karşı direnme ve özellikle Kerbela katliamının öcünü alma arzusu günden güne güçlenmiştir. Bu durumu fırsat bilen Abbasoğulları, hilafeti elde edinceye kadar Ehl-i Beyt adına mücadele ettikleri görüntüsü vermişlerdir.³⁰

Abbasiler adına yürütülen faaliyetin başında bulunan İmam Muhammed b. Ali el-Abbasi, saltanatın el değiştirmesinden önce toplumun zihnen bu değişikliğe hazırlanması gerektiğine inanarak, hazırlıklı ve planlı bir şekilde faaliyet yürütülmesini çevresindekilere telkin etmiştir. Uyanıklığı ve ileri görüşlülüğü ile tanınan İmam Muhammed b. Ali, taraftarlarına davet esnasında, halka herhangi bir kişinin ismini vermemelerini, sadece Ehl-i Beyt etrafında toplanmaya davet

²⁸ M. Şemsettin, **Maziden Atiye**, İstanbul, 1339 s.127.

²⁹ H. Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul,1980, s.48-50; Günaltay, **a.g.e.** s.132-133.

³⁰ İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, Çev. İ.Yiğit-S.Gümüş, İstanbul, 1991.II. s.389-390.; Cemal Şener, **Alevilik Olayı**, İstanbul,1995, s.53-60.

etmelerini istemiştir.³¹ İmam Muhammed b. Ali, Kûfe ve Horasan'ı davetinin yayılması için uygun iki merkez olarak görmüştür. Çünkü Kûfe uzun zamandır Ehli Beyt taraftarlığının merkezi durumunda olmuş, Horasan halkı da Şîlik düşüncesini kolayca benimseyen bir görünüme hazır görünmüştür.³² Neticede Mevalî'nin, Emevi iktidarına karşı oluşan memnuniyetsizliği yanında, Arap kabileleri arasındaki eski kan davalarının sürmesi³³ ve bazı siyasî grupların iktidar olma hırsları sonucu Emevi devleti yıkılmış ve onun yerine Abbasiler devleti kurulmuştur (M. 750).³⁴ İslâm İmparatorluğunda yönetime Emevilerin yerine Abbasilerin geçmesi, yalnız basit bir hükümet darbesi ve bir hanedan değişikliği olmayıp, aynı zamanda İslâm tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Emevilerin yanlış politikaları yüzünden birbirine dostca yaklaşamayan Araplar ve Türkler, Talas Savaşı (M.751) ile Çinlilere karşı ortak mücadele etmişlerdir. Bu savaş sonrası oluşan, dostluklar beraberinde Türklerin hızla islâmlaşmasını ve İslâm devletinin hizmetinde görevler almasını sağlamıştır. Yaklaşık yüz yıla yakın savaşlarla geçen Türk-Arap ilişkileri yerini dostluğa, barışa bırakmış, kanlı savaşlar son bulmuş ve iyi ilişkiler başlamıştır.³⁵

Emevilere tepki olarak ortaya çıkan Abbasi hareketi başarılı olunca Abbasiler, devlet politikasında hak ve sorumluluklara dayalı bir idareyi oluşturmaya çalışmış, idaredeki olumsuzlukları olabildiğince gidermeye gayret etmişlerdir. Bu uyumlu politikalar Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasına hız kazandırmıştır. Ayrıca Abbasiler, yönetimi ele geçirmek için yaptıkları mücadelelerde kendilerine destek veren Türk ve İran unsurlarına yönetimlerinde, idarî, siyasî ve askerî kadrolarda görevler vermişler³⁶; bir nevi Emevilerin Arap milliyetçiliği tutumuna reaksiyon olarak, yönetimde Arapları dışlayan bir politika uygulamaya koymuşlardır.

Abbasiler ile birlikte cemiyetin içtimaî, fikrî ve iktisadî yapısı da büyük değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde iktidarı kaybeden Araplar, kendilerine

³¹ İbnü'l-Esir, Horasana giden Abbasi daisi Ziyad Ebu Muhammed'e, Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın tavsiyelerini anlatırken, Fatıma evladı konusunda aşırı olanlarla tartışmamasını telkin etmiştir. Bunlardan birisi de Galip idi. Ziyad, Abbasiler için davet etti, Emevilerin zulümlerini anlattı, insanlara ikramlarda bulundu. Ziyad, Galip'le Abbasoğulları ile Ali evlatlarının fazileti konusunda tartıştı. (İbnü'l-Esir, **Kamil**, V, s.143-144.)

³² İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, 410 ; Taberi, **Tarih**, VII, 49-50; İbrahim Hasan, **a.g.e.**, II, s.295-96, 389-390.

³³ İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, s. 127.

³⁴ İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, s. 408, ; Taberi, **Tarih**, VII, s. 30.

³⁵ Yıldız, **a.g.e.**, s.33-39; İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, s-449.

³⁶ **Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi**, Haz. Heyet, III, s.337-340.; Hodgson, **a.g.e.**, s. 233.

iktisadî ve fikrî sahalarda yeni imkanlar bulmuşlardır. Fikrî ve ticarî hayat gelişmiş, büyük şehirler birer ilim merkezi olmuş, müslüman tüccarlar Çin'den İskandinav yarımadasına kadar uzanan bir sahada ticaret faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.³⁷

Türkler, Abbasilerin ilk yıllarından itibaren, devlet hizmetinde vazife almışlar, Halife, Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde bu durum artarak devam etmiştir. Bu halifelerin Türklere karşı olumlu yaklaşımları sonucu Aşağı Türkistan halkı büyük çoğunlukla İslâmiyet'i kabul etmiştir.³⁸

Kısaca; Abbasiler döneminde Türklerle Araplar arasında sağlanan dostluk ticari ilişkilerin gelişmesi ve tüccarların arkasından onları, dervişlerin ve sufilerin takip etmesi Türkler arasında İslâmiyet'in gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır.

Abbasiler döneminde Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasını ve Türklerin Abbasiler zamanında kitleler halinde İslâmlaşmasını naklettikten sonra, bu dönemde Türkler arasında Alevî-Şîî inançların nasıl yayıldığı konusunu incelemeye çalışacağız.

Abbasiler döneminde Türklerle Araplar arasında başlayan dostane ilişkiler ve Talas savaşı sonrasında gelişen müsait ortam, Şîî-Alevî daîlerin Türkistan'a ulaşmasına ve Alevî-Şîî inançların bu bölgelerde yayılmasına hız kazandırmıştır.

Abbasiler, bütün faaliyetlerinde ve Alevî-Şîî isyanlarda kendilerini hep Ehl-i Beyt'in hadimi olarak göstermişler ve bundan da Ali evladları anlaşılmalıdır.³⁹ Abbasoğullarının hilafete geçmeleri ile, Alevî daîler de bu durumu izah etmede zorlanmışlardır. Böylece Emeviler zamanında Ehl-i Beyt adına yürütülen isyanlar ve akıtılan kanlar bir fayda vermemiş, Ali evladlarının hilafetten mahrum kalması, gönüllerde kapanmaz yaralar açmıştır. Ehl-i Beyt adına yürütülen bütün faaliyetlerde Türkler de önemli görevler almışlardır.⁴⁰

Emevilerden sonra Abbasilerin hilafete geçmeleri ile hilafet, makamından mahrum kalan Ali evladı taraftarı Şîîler, büyük bir ümitsizliğe düşmüş, Abbasiler ise bu durum karşısında, Alevî-Şîîleri kazanmak için büyük miktarlarda paralar vermek suretiyle onların gönüllerini almaya çalışmışlardır.⁴¹

³⁷ Yıldız, **a.g.e.**, s. 49-50.; Duri, **a.g.e.**, s. 129-130.

³⁸ F. Köprülü, **Türk Tarihi Dinisi**, Haz. Abdullah Aykın, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1991, s. 65-66.; Duri, **a.g.e.**, s. 132-33._

³⁹ İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V. s. 408-409.; Hodgson, **a.g.e.**, s. 227-28.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, VI. s. 447, VII. s. 449.; Hodgson, **a.g.e.**, s. 229.

⁴¹ Ali evladı taraftarlarının isyanları için Bkz. Taberi, **Tarih**, VII. s. 864-866, İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, VII, s.130 v.d.

Emevilerin zulümlerinden dolayı Türkistan'da yoğun faaliyetler yürüterek buralarda Şîî-Alevîliğin yayılmasını sağlayan ve kuvvetlerini toplayarak, Abbasilerin iktidara gelmesinde önemli rol oynayan Ebû Müslim'in, Bağdat'ta Abbasiler tarafından idam edilmesi, Abbasilere karşı yeni halk hareketlerinin doğmasına ve Şîîliğin kuvvetlenmesine yardımcı olmuştur.⁴² Ebû Müslim'in öldürülmesi Şîî-Batinîlerin işini kolaylaştırmış, Şîî-Batinîler, Ebû Müslim'in ölmediğini ve Rey'de gizlendiğini ileri sürmüşlerdir.⁴³ Bu ortamda Abbasiler, bir yandan, askeri kadrolarında Türklerden istifade etmişler ve Türklerden oluşan orduyu Şîî-Batinîlere karşı kullanmışlardır. Ancak Şîî-Batinîler de boş durmamış her fırsatta bölgenin eski kültür ve inançları ile kaynaştırdıkları kendi görüşlerini İslâmiyet adına yaymaya çalışmışlardır. Bu dönemde Türkler İslâmiyeti Araplardan çok Acemler vasıtasıyla, Horasan ve Maverâünnehir yoluyla almışlardır.⁴⁴ Ancak bu bağlamda, Türlerin bir kısmının Şîî-Batinîlerle temasının olması, onların bütünüyle sünnî İslâm anlayışı dışında bir anlayışa sahip oldukları anlamında anlaşılmalıdır. Çünkü Türklerin İslâmiyet'i daha yakından tanıma fırsatı buldukları Abbasiler döneminde, aralarında çok sayıda sünnî davetçiler de bulunmaktaydı.⁴⁵

Abbasilerin ilk döneminde Ali evladı taraftarlarına baskı ve zulüm yapılmasının ardından, Emevilerin son döneminde Medine'de Ehli Beyt ve Abbasoğullarından bir kısmının biat etmesi sonucu halifeliğini ilan ettiği halde o dönemde itibar görmeyen Muhammed b. Abdullah'ın halifeliğine İmam-ı Azam bir fetva ile destek verince, iktidardaki Abbasoğulları derhal Medine üzerine yürümüşler ve H. 145 yılında Muhammed b. Abdullah Medine'de, Halife Mansur'un amcası İsa tarafından öldürülmüştür.⁴⁶ Bu olaylardan sonra Abbasilerin ardı arkası kesilmeyen baskılarından kurtulmak için, Alevîler hilafet merkezinden uzak olan, Horasan ve Türkistan gibi bölgelere kaçmışlar ve buralarda Şîîlik propagandası yayılmaya başlamıştır.⁴⁷

⁴² İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, s. 481-482.

⁴³ Bağdadi, Abdülkahir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. E. R. Fırlalı, Ankara, 1991, s. 199-200.

⁴⁴ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara, 1984, s.21.

⁴⁵ Claude Cohen, **Osmanlılardan önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Yıldız Moran, İstanbul, 1970.s.81.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, V, s. 529-543.; Hodgson, **a.g.e.**, s. 238._

⁴⁷ Mesudi, **Murucu'z-Zehab**, Tahkik, Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Beyrut, 1988, VI. s. 189-202.

Halife Me'mun döneminde oluşan geniş fikir hürriyetinden istifade eden Şîilik ve felsefe akımları, bu dönemde ciddî bir yayılma trendi sağlamıştır. Hatta Halife Me'mun Ali soyundan gelenleri halife yapmak için bir gayret içerisine girmiş, ancak Abbasi ailesi buna mani olmuştur.⁴⁸ Ayrıca bu dönemde Arapça'ya terceme edilen farklı kültürlere ait eserler, müslüman halkın inançlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Yaygınlaşan bu fikirler neticede eski pagan dönemi düşüncelerinin yeniden yerleşmesine zemin hazırlayarak, Zerdüştlük, Maniheistiklik, Mazdekilik ve Şamanizm gibi dinlerden aşırılan inanç unsurları İslâmî inançlar arasına sızmayı başarmıştır. İslâm mezhepleri tarihinde gördüğümüz binbir türlü inanç yolları bu kaynaklar vasıtasıyla geçmiştir.⁴⁹

Başlangıçta Ehl-i Beyt'e sevgi taraftarlığı ile ortaya çıkan samimi anlayışlar, zamanla batınî fikir akımları yüzünden çığırından çıkmıştır. Özellikle Abbasilere karşı oluşturulan tüm düşünce ve eylemler, kendilerine en uygun ortam olarak Maveraünnehir bölgesini görmüşlerdir. Çünkü Alevî-Şîî yanlıları, Abbasilerin ilk yıllarında Emevi dönemini arayacak hale gelmişlerdi. Bundan dolayı görüşlerini daha kolay yayabilmek için Türkistan'ı dolaşmış ve Türk kabileleri arasında onların her türlü inançlarına uygun mesajlar vermişlerdir. Böylece, eski Türk İnançları ile Şîî-Batinî inançlar arasında bir kaynaşma oluşmuştur. Bu Şîî-Alevî taraftarları Türkmen-göçebe kabileler arasında Ehl-i Sünnet inançlarına ters Batinî zümrelerin ve tarikatlerin doğmasına ve yayılmasına sebep olmuşlardır.⁵⁰

Kısaca, Abbasiler zamanında ortaya çıkan bazı siyasî ve itikadî isyanların bastırılmasında, Türk kabilelerinin bazıları taze kuvvet olarak kullanılmışlardır. Bu durumda Abbasiler'e karşı faaliyet yürüten gruplar da Maveraünnehir bölgesindeki yine bazı Türk kabilelerinden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Böylelikle eski Türk inançları ile Şîî-Batinî inançlar arasında benzerlikler ve yakınlaşmalar sağlanmıştır. Ancak bu dönemlerde Şîî-Batinî etkisinde kalan bölgelerde yaşayan Türkler, nazari ve kapalı inançlardan çok, sıradan telkinlere daha müsait idiler. Çünkü bu insanlar dinî ve felsefî görüşlerin oluşturduğu inançlarla ilgili tartışmaları anlayacak ve kavrayacak bir yapıya sahip değillerdi.

⁴⁸ M. Şemseddin, **a.g.e.**, s. 131-132; Montgomery Watt, **İslâmî Tetkikler**, Çev. Dr. Süleyman Ateş, AÜİF Yayını, LXXXIII, s. 56.

⁴⁹ Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.122, Köprülü, **Türk Tarihi Dinisi**, s.119-120.; Duri, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁰ Köprülü, **Türk Tarihi Dinisi**, s. 59-61.; M. Şemseddin, **a.g.e.**, s.135-145.; Duri, **a.g.e.**, s. 119, 134.

4- Şehirli ve Göçebe Türklerin İslâmiyet'i Anlayış ve Kavrayıştaki Farklılaşma Faktörleri:

Türkler, başlangıçta İslâmiyet'i normal şartlarda bilginler eliyle değil de, daha çok mistik yönü ağır basan dervişler eliyle öğrenmişlerdir. İslâmiyet'i kabul ederek şehirlerde yaşayan Türkler, zamanla devletin desteklediği medreselerde öğretilen kitabî-dînî icapları benimseyip dinin emirlerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Bunun yanında sürekli göçebe hayatı yaşayan, İslâmiyet'in bilgiden ziyade duygusal yönünü ön planda tutan ve İslâmiyet'i şeklen ve sathî bir şekilde benimseyen Türkmenler ise, daha çok eski Türk inançlarına bağlı bir dînî hayatı sürdürmeye çalışmışlardır.⁵¹

Şehirde yerleşik hayata bağlı olarak yaşayan ve yüksek tabakaya mensup olan Türkler yerleşik olmanın getirdiği imkanla, İslâmiyeti bilgiye bağlı ve temel esaslarına uygun olarak öğrenmişlerdir. Böylece İslâm'ın kitabî kaynaklarına dayanan bir İslâm anlayışı olan, Sünnî Müslümanlığı benimsemişlerdir. Göçebe hayatını sürdüren Türkler ise eski yaşantılarının bir devamı olarak, Müslüman olduktan sonra da kadın erkek bir arada bulunmuş, merasimlerini büyük bir vecd ve heyecan içinde müzik ve raks (semah) ile yapmışlardır. Eski Türk inançları tarikatlara da sızmıştır. Mesela Rifai tarikatının kurucusu Ahmet Rifai ve müridleri, Türkler Irak'a gelinceye kadar ateş tutma ve şiş batırma ve benzeri şeyleri bilmezlerdi. Yine Ariflerin uzun zaman aç kalmaları, herkesin yapamayacağı büyük ve ağır işleri yapmaya çalışmaları ve gelecekte haber vermeleri gibi inançlar Şamanların usullerinin bir devamı olarak Türkler tarafından tarikatlere sokulmuştur. Yine yağmur isteme esnasında başın açık, saçların dağınık olması ve semaya doğru bir takım sözlerin söylenmesi ile Müslümanların yağmur duası esnasında yaptıkları uygulamalar arasında benzerlikler vardır.⁵²

İslâmiyet'i sathî bir şekilde anlayan ve İslâm kültür merkezlerinden uzak sahalarda göçebe olarak yaşayan Türkmenler uzun zaman eski inançlarını Müslüman olduktan sonra da korumaya çalışmışlardır. XVIII. Yüzyıl'da bile Kıpçak bozkırlarında göçüp konan Kazak-Kırgızların müslümanlığı Şamanî inançlarla karışıktı.⁵³

⁵¹ M. Eröz. **Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik**, İstanbul, 1977. s. 203.

⁵² Şerafettin Yaltkaya, **Eski Türk Ananelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesirleri**, II. Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul, 1943, s. 691-696.

⁵³ Abdülkadir İnan, **Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Makaleler ve İncelemeler**, II, Ankara, 1987, s. 464.

İslâmiyet daha IX. ve X. yüzyıllarda göçebe Türkmenlerle, şehirli halk arasında yayılmaya başladığında, iki sosyo-kültürel ortama göre biçimlenmiştir. Göçebe Türkmenler önce İran, sonra da Türk sufiler eliyle getirilen tasavvuf ağırlıklı bir mistik Müslümanlık anlayışını benimsemiş, kısa zamanda bu Müslümanlık anlayışı geleneksel inanç yapılarını özümseyerek, Sünnî Müslümanlıktan bazı bakımlardan farklılaşmıştır. Bu göçebe Türkmenler şehirlilerden farklı olarak medreseden habersiz ve ondan mahrum bir hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır. Zira sürdürdükleri devamlı göçebe halindeki hayatları, bu teması azaltmış ve bilgiye dayalı Müslümanlığın gereklerini kavramaya ve yerine getirmeye imkan vermemiştir. Çoğunluğu okuma yazma bilmeyen bu insanlar, İslâmiyet'in inanç esasları ile namaz ve oruç gibi fedakarlık ve disiplin isteyen ibadetleri ne kavrayabilmiş ve ne de yerine getirebilmiştir. Bu Müslümanlık göçebe Türkler eliyle XI. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya taşınmıştır.⁵⁴

İslâmiyet'i benimsedikten sonra da göçebe Türklerin hayatında varlığını sürdüren eski inançlar, bu insanlar tarafından yadırganmamış, ancak bir takım anlam değişikliğine uğramıştır. Ayrıca göçebe Türkler arasında, daha çok sûfi ağırlıklı fikirler arasında gelişen Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisinin etkin olduğu bir dini anlayış da yayılmıştır. Ve bunlar eski inançlarını İslâmî çerçeve içerisinde sathî de olsa devam ettirmişlerdir.⁵⁵

Neticede; göçebe Türkler, bu eski anlayışlarından, hayatın her safhasında canlı bir şekilde yaşatıldığı, dede ve babalar hakimiyetine dayanan, kendine özgü bir Türkmen Sünnîliği oluşturmuşlardır. Böylelikle sıradan dervişler kanalıyla öğretilen İslâm inançları ile medrese öğrenimine dayanan dînî öğretim farklılaşması da ortaya çıkmıştır.

⁵⁴ A. Yaşar Ocak, **Babailer İsyanı**, İstanbul, 1996, s. 445-46.

⁵⁵ Fuad Köprülü, **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, Ankara, 1988. s. 47.